

ГРАЖДАНСКОЕ И ТРУДОВОЕ ПРАВО, КОНСТИТУЦИОННОЕ И МЕЖДУНАРОДНОЕ ПРАВО

УДК 351.74

А.Ф. Вішнеўскі, доктар гістарычных навук, прафесар права, прафесар кафедры тэорыі і гісторыі дзяржавы і права Акадэміі МУС Рэспублікі Беларусь

АФІЦЫЙНАЕ ПРАВАРАЗУМЕННЕ І ЯГО ЎЗДЗЕЯННЕ НА ПРАВАПРЫМЯНЕННЕ Ў СССР

Ключавыя словы: праваразуменне, правапрымяненне, савецкая дзяржава і права, тэарэтычныя дыскусіі аб праве, Асобая нарада НКУС СССР, палітыка-прававы рэжым.

Аналізуецца роля нарады па пытаннях навукі савецкай дзяржавы і права, праведзенай Інстытутам права АН СССР 16–19 ліпеня 1938 г., у гісторыі пошукаў афіцыйнага праваразумення. Паказваецца ўплыў выпрацаванага азначэння паняцця права і адпаведнага праваразумення на правапрымяняльную дзейнасць у СССР.

З распадам СССР даследчыкі асаблівую ўвагу сталі ўдзяляць тым з'явам грамадскага развіцця і дзяржаўна-правага будаўніцтва, якія раней замоўчваліся, асвятляліся павярхоўна ці прадузята. Гэта тычыцца і праблем пошукаў афіцыйнага праваразумення і яго ўплыву на правапрымяняльную дзейнасць у СССР.

У прапанаваным артыкуле не ставіцца мэта грунтоўнага аналізу пытанняў праваразумення ў першае дзесяцігоддзе савецкай улады. Апошняе тычыцца і характарыстыкі поглядаў на права такіх вядомых у 20-я гг. правазнаўцаў, як П.І. Стучка (права – парадак грамадскіх адносін), Я.Б. Пашуканіс (менавае канцэпцыя права), М.А. Рэйснер (псіхалагічная канцэпцыя класавога права), М.В. Крыленка і С.А. Катлярэўскі (права – сукупнасць нормаў) і інш. Гэтыя пытанні ў пэўнай ступені намі адлюстраваны ў шэрагу публікацый і перш за ўсё ў манаграфіі «Асаблівасці палітыка-прававога рэжыму савецкай дзяржавы і яго вытокі (1917–1953 гг.)».

У цэлым можна сцвярджаць, што прыйшоўшыя ў кастрычніку ў 1917 г. да ўлады марксісты-артадоксы ў большасці сваёй занялі выразна нігілістычныя пазіцыі ў адносінах да дзяржавы і права. «Кожны свядомы пралетарый, – падкрэсліваў адзін з дзеячоў юстыцыі першых гадоў савецкай улады А.Г. Гойхбарг, – ведае, ...што рэлігія – гэта опіум для народа. Але рэдка хто ўсведамляе, што права ёсць яшчэ больш атрутны і дурманлівы опіум для таго ж народа» [5, с. 3]. Да такой высновы прыйшоў і прафесар М.А. Рэйснер, які пісаў: «Калі права не „опіум для народа“, то ва ўсякім разе даволі небяспечнае зельле» [12, с. 35]. У першыя паслярэвалюцыйныя гады на пазіцыях «згортвання права» стаяў Я.Б. Пашуканіс, які лічыў, што адміранне катэгорый буржуазнага права будзе азначаць адміранне права наогул, гэта значыць знікненне юрыдычнага моманту ў адносінах людзей [11, с. 3]. У энцыклапедычным выданні сярэдзіны 20-х гг. сцвярджалася: «З пункту гледжання гістарычнага матэрыялізму права як нейкай самастойнай сілы, якая рэгулюе грамадскія адносіны людзей, няма» [19, с. 14].

У той жа час законы выдаваліся, дэкрэт ішоў за дэкрэтам і бальшавіцкая ўлада патрабавала іх абавязковага і дакладнага выканання. Апошняе і змушала парушыць ідэалагічную забарону на пошукі новых азначэнняў права. На чале гэтага апынуліся юрысты-практыкі, у ліку якіх быў і П.І. Стучка. Менавіта яму і належыць першае савецкае азначэнне права: «Права – гэта сістэма (парадак) грамадскіх адносін, якая адпавядае інтарэсам пануючага класа і ахоўваецца арганізаванай яго сілай» [14].

Такім чынам, у першыя гады савецкай улады развіццё агульнай тэорыі права хутчэй вызначалася практычнымі задачамі будаўніцтва новага грамадства. Практыка ў цэлым шэрагу пытанняў ішла наперадзе тэорыі і настойліва патрабавала вырашэння пастаўленых жыццём праблем. Тым больш што ў другой палове 20-х гг. разнастайнасць падыходаў да разумення права дасягнула ступені параўнальнай з дарэвалюцыйнай.

Агульную сітуацыю ў тэорыі права і галіновых навук у канцы 20-х – пачатку 1930 гг. П.І. Стучка ахарактарызаваў як крызісную з прычыны адсутнасці адзінства ў разуменні права, адпаведнай генеральнай лініі на прававым фронце. «У нас, – пісаў ён, – на аснове асобных (часта вырваных выпадкова) фраз ці памылак друку, недакладных ці сумніўных цытат ідуць узаемныя абвінавачванні ва ўхілах і загібах, а ўласнай генеральнай (для нашай прававой работы і барацьбы) лініі пакуль што няма. Гэта лінія павінна быць шырокай канкрэтнай праграмай на цвёрдых асновах адзінай платформы» [16, с. 52].

Спроба выпрацоўкі такой адзінай правільнай пазіцыі і лініі ў пытаннях праваразумення была зроблена на I Усесаюзным з'ездзе марксістаў-дзяржаўнікаў і прававедаў у 1931 г. Аналіз дакументаў з'езда дае падставу сцвярджаць, што агульная пазіцыя ў пытаннях праваразумення не была распрацавана. Затое

з'їзд висвєціў галоўнае – падтрымку этатысцкага праваразумення з боку афіцыйных органаў улады і кіравання СССР.

У гісторыі пошуку «генеральнай лініі» савецкага праваразумення асобае месца займае нарада па пытаннях навукі савецкай дзяржавы і права, праведзеная Інстытутам права АН СССР 16–19 ліпеня ў 1938 г. Яе арганізатарам і дырэктарам быў А.Я. Вышыньскі, тагачасны дырэктар названага інстытута і адначасова пракурор СССР. Асноўная мэта склікання ўсесаюзнага форуму заключалася ў тым, каб у духу патрэбнасцей рэпрэсіўнай практыкі сталінскага рэжыму зацвердзіць «адзіна правільную генеральную лінію» ў юрыдычнай навуцы і з гэтых пазіцый пераацаніць і адхіліць усе кірункі і канцэпцыі савецкіх юрыстаў папярэдняга перыяду як «варожыя» і «антысавецкія». Таму вядучай тэмай нарады стала «выкрыццё ворагаў народа», «банды ад тэорыі права», «правакатараў і здраднікаў», да якіх А.Я. Вышыньскі прылічыў Я.Б. Пашуканіса, М.В. Крыленку («верхаводы банды»), А.Г. Гойхбарга, М.А. Рэйснера, Ільінскага, Разумоўскага, П.І. Стучку і інш. Па-першае, названыя юрысты, на думку А.Я. Вышыньскага, сцвярджалі, што з пабудовай сацыялізму класавая барацьба не абстраецца, а затухае, што капіталізм мірна ўрастае ў сацыялізм і што адпаведна апарат прымусу паступова будзе страчваць сваё значэнне. Па-другое, ім ставілася ў віну тое, што яны адмаўлялі магчымасць стварэння сацыялістычнага права, бачылі ў праве выключна буржуазны інстытут. Дадзены тэзіс паводле А.Я. Вышыньскага прывёў многіх савецкіх юрыстаў да ідэі аб хуткім адміранні права, што падрывала яго пераўтваральную ролю і культывавала нігілістычныя адносіны да сацыялістычнага права.

У цэнтры ўвагі нарады стаяла пытанне аб суадносінах буржуазнага і сацыялістычнага права. Дадзеная праблема не была надуманай, бо, сапраўды, многія савецкія юрысты на чале з Я.Б. Пашуканісам меркавалі, што права па сваёй прыродзе буржуазнае, пры капіталізме наступае яго поўнае развіццё, а ва ўмовах сацыялістычнага грамадства, дзе таварны абмен паступова знікне, права пазбаўляецца аб'ектыўнай асновы свайго існавання і павінна адмерці. З пункту гледжання А.Я. Вышыньскага, буржуазнае права адпавядае капіталістычнай фармацыі і асуджана разам з ёй на гібель. Сацыялістычная фармацыя нараджае новае сацыялістычнае права – права пераходнага перыяду ад капіталізму да «найвышэйшых ступеняў камунізму», калі дзяржава і права адмаруць. Таму сацыялістычнае права ёсць найбольш дасканалы тып права, паколькі адлюстроўвае самы прагрэсіўны тып грамадскіх адносін. На нарадзе была праведзена жорсткая раздзяляльная лінія паміж марксісцкай тэорыяй дзяржавы і права («сапраўды навуковай») і ўсімі астатнімі («буржуазнымі», «ненавуковымі»), што павінна было прывесці і прывяло да ізаляцыі і творчага застою айчыннай тэорыі права.

У асноўным дакладзе, з якім выступіў А.Я. Вышыньскі, і яго заключным слове, а таксама ў іншых выступленнях галоўная ўвага была ўдзелена «выкрыццю» тэарэтычных палажэнняў «тракцісцка-бухарынскай банды на чале з Пашуканісам, Крыленкам і шэрагам іншых здраднікаў», пытаннем новага агульнага азначэння права і выцякаючым адсюль задачам тэорыі дзяржавы і права і галіновых юрыдычных дысцыплін.

У канчатковай рэдакцыі тэзісаў даклада А.Я. Вышыньскага, адобраных нарадай, даецца азначэнне савецкага права ў наступнай фармуліроўцы: «Савецкае права ёсць сукупнасць правіл паводзін, якія ўстаноўлены ў заканадаўчым парадку ўладай працоўных, выражаюць іх волю і прымяненне якіх забяспечвацца ўсёй прымусавой сілай сацыялістычнай дзяржавы ў мэтах абароны, замацавання і развіцця адносін і парадкаў, выгадных і неабходных процюўным, поўнага і канчатковага знішчэння капіталізму і яго перажыткаў у эканоміцы, побыце і свядомасці людзей, пабудовы камуністычнага грамадства» [3, с. 183]. Праз 10 гадоў А.Я. Вышыньскі даў больш сціслае азначэнне права: «Закон ёсць форма, у якой выяўляецца воля пануючага класа. Права – гэта не адзін закон, а ўся сума ці ўся сукупнасць законаў» [2, с. 421].

Аналіз сутнасці азначэння савецкага права дазваляе сцвярджаць, што новае праваразуменне грунтавалася на двух прынцыпах – класавым і нарматыўным. Прыкладны характар нарматывізму як мага лепш адпавядаў патрэбнасцям умацавання таталітарнага рэжыму, паколькі дазваляў выкарыстоўваць права ў якасці інструмента правядзення волі дзяржавы. Права паводле А.Я. Вышыньскага ёсць форма палітыкі, форма дзейнасці дзяржавы.

Удзельнікі нарады ў сваіх заўвагах і дапаўненнях да сфармуляванага А.Я. Вышыньскім агульнага азначэння права ў прынцыпе не выйшлі за рамкі прапанаванага тыпу праваразумення. Іх прапановы (пры адабрэнні ў цэлым) тычыліся ўнутрытыпалагічных удакладненняў, змяненняў фармуліровак і г. д. Напрыклад, Н.Н. Палянскі, С.Ф. Кечак'ян, В.С. Тадэвасян і Д.М. Генкін, вітаючы прапанаванае азначэнне права ад імя ўсіх «юрыстаў цвярозага розуму», выказаліся за выкарыстанне ў агульным азначэнні права тэрміна «норма» замест або разам са словамі «правілы паводзін».

Найбольш крытычным у адносінах да пазіцыі А.Я. Вышыньскага было выступленне ў спрэчках А.К. Стальгевіча. Ён падкрэсліў, што прапанаванае А.Я. Вышыньскім азначэнне «не ахоплівае ўсіх асноўных бакоў, усяго значэння права». А.К. Стальгевіч выказаўся за тое, каб у азначэнні ўтрымлівалася характарыстыка права як узведзенай у закон волі пануючага класа. У духу сваіх ранейшых уяўленняў А.К. Стальгевіч таксама зазначыў: «Калі гаворыцца аб праве, то нельга абмяжоўвацца адным толькі нарматыўным бокам пытання. Неабходна мець на ўвазе не толькі прававыя нормы, але і прававыя адносіны і прававую ідэалогію» [3, с. 87].

Пасля А.К. Стальгевіча выступілі С.А. Галунскі, М.С. Страговіч, М.А. Аржанаў і інш., якія сталі абвінавачваць ужо яго [Стальгевіча] у падтрымцы поглядаў П.І. Стучкі і Я.Б. Пашуканіса, скажэнні марксізма-ленінізма.

У сваім заключным слове А.Я. Вышинскі адзначыў: «Калі тав. Стальгевіч тут гаварыў, што права ёсць парадак грамадскіх адносін, то гэта не што іншае, як паўтарэнне формулы Стучкі... Але гэта адначэнне права нельга спалучаць з маім адначэннем права. Прымерыць адначэнне, дадзенае ў маіх тэзісах, з адначэннем права як парадку грамадскіх адносін нельга» [3, с. 163].

Пра тое, як было атрымана татальнае адзінства на нарадзе і пашырана на ўвесь «прававы фронт» сведчыць пратакольная заўвага да выступлення А.К. Стальгевіча: «З адначэннем права тав. Вышинскага цалкам і поўнасцю згодны... крытыка майго выступлення тав. Вышинскім дапамагла мне вызваліцца ад рэшткаў асобных ранейшых памылковых палажэнняў» [3, с. 85].

Адначэнне права, прапанаванае А.Я. Вышинскім, увайшло ў літаратуру як «нарматыўны» падыход да права. Аднак у адрэдагаваным варыянце яго даклада гаварылася пра правілы паводзін, а не пра нормы. «Відаць, – піша У.С. Нерсянц, – для самога Вышинскага гэта было пэўнай славеснай страхоўкай ад непатрэбных асацыяцый з „буржуазным нарматывізмам“. Па сутнасці ж гэтыя тэрміны былі для яго сінонімамі» [10, с. 297]. Невыпадкова, тлумачачы сваё агульнае адначэнне, ён сцвярджаў: «Права ёсць сукупнасць правіл паводзін, ці нормаў, але не толькі нормаў, але і звычайў і правіл супольнага жыцця, санкцыянаваных дзяржаўнай уладай і абараняемых ёю ў прымусовым парадку» [3, с. 37].

Такім чынам, філасофія права А.Я. Вышинскага з’яўлялася, па сутнасці, крайняй формай этатысцкага пазітывізму. Яна зводзіла ўсё прававое да прадпісанняў і загадаў зверху, бачыла ў праве толькі інструмент дзяржаўнага прымусу. Згодна з «новым» разуменнем права, сфармуляваным А.Я. Вышинскім у ліпені 1938 г., дзяржава ўстанаўлівае і санкцыянуе юрыдычныя нормы, забяспечвае іх прымусовае выкананне, а значыць, вызначае сутнасць права. Гэта этатысцкая канцэпцыя права выцесніла ўсе іншыя тэарэтычныя пабудовы, перш за ўсё сацыялагічныя падыходы да права. Новая прававая парадыгма зводзіла на нішто ролю грамадства ў фарміраванні права і юрыдычных інстытутаў. Лёс права быў фактычна поўнасцю аддадзены дзяржаве, якая разумелася як механізм кіравання і татальнага кантролю над грамадствам.

Калі дапусціць, што канцэптuallyны пералом у савецкай тэорыі права, здзейснены ў 1938 г., меў на мэце даць ідэальную канцэпцыю права для таталітарнай дзяржавы, то яна, несумненна, была дасягнута. На тэарэтычным узроўні сувязь права з грамадствам страціла якое-небудзь значэнне, права перамясцілася выключна ў сферу дзяржаўнага быцця. Дагматычная тэорыя права, распрацаваная А.Я. Вышинскім і прыстасаваная да патрэб адміністрацыйна-каманднага кіравання краінай, ідэалагічна абгрунтавала неабмежаваную ўладу Сталіна, грубыя парушэнні законнасці добра наладжаным прымусова-рэпрэсіўным апаратам дзяржавы.

Нарада, якая ператварылася, па сутнасці, у абвінаваўчы працэс супраць многіх юрыстаў-тэарэтыкаў, так сфармулявала галоўны кірунак у развіцці савецкага права: «Важнейшая задача, якая стаіць цяпер перад усімі навуковымі работнікамі права і дзяржавы, заключаецца ў поўным і канчатковым ачышчэнні „аўгіевых канюшняў“ у галіне права, ачышчэнні нашай прававой глебы ад усяго хламу, усяго бруду, усёй гнюснасці варожых „тэорый“, якія мелі ў нас хаджэнне па нашай віне, па недапушчальнай даверлівасці нашай да „іх“ аўтараў, якія аказаліся проста-такі паліцэйскімі шпікамі і замежнымі лазутчыкамі і шпіёнамі» [3, с. 8]. Як вынік, была пастаўлена задача завяршыць на аснове ідэй Маркса – Энгельса – Леніна – Сталіна пабудову навукі савецкага сацыялістычнага права, зрабіць яе дзейсным сродкам умацавання савецкай дзяржавы.

Калі Я.Б. Пашуканіс, П.І. Стучка, М.А. Рэйснер дазвалялі сабе інтэрпрэтаваць Маркса і Леніна і нават крытыкаваць іх, то нарада 1938 г. абвясціла курс на абсалютызацыю асобных, часта адвольна ўзятых палажэнняў марксізму, агрубленых і спрошчаных Сталіным. Выкарыстанне ідэй немарксісцкіх аўтараў разглядалася як «буржуазны ўхіл». Па сутнасці, нарада адкрывала дарогу прымітыўнай апалагетыцы, рабіла небяспечным творчы і крытычны навуковы пошук.

Такім чынам, у канцы 30-х гг. у савецкай юрыдычнай навуцы адбылася змена прававой парадыгмы. Замест таго, каб упарадкаваць адносіны паміж грамадзянскай супольнасцю і дзяржавай, права апынулася як быццам бы пад дзяржавай, стала часткай яе палітыка-адміністрацыйнага інструментарыя, сродкам афармлення яго каманд.

Паводле трапнага выразу прафесара А.А. Цілле, адначэнне паняцця права, дадзенае А.Я. Вышинскім, «панавала ў навуцы пакуль у ёй пановаў сам А. Вышинскі» [18, с. 130]. Як толькі ў другой палове 50-х гг. пачалася лібералізацыя грамадскага жыцця, у тэорыі савецкага права разгарнулася палеміка паміж прыхільнікамі афіцыйнага праваразумення (С.С. Аляксееў) і тымі, хто выступаў за яго перагляд (С.Ф. Кечак’ян, Я.Ф. Мікаленка, А.А. Піанткоўскі, А.К. Стальгевіч і інш.). Справа, аднак, зводзілася толькі да сутыкнення паміж «вузкім», «нарматыўным» і «шырокім» падыходамі да права. Напрыклад, у процівагу «вузканарматыўнаму» адначэнню права сталі тлумачыць як адзінства прававой нормы і праваадносін (С.Ф. Кечак’ян, А.А. Піанткоўскі) ці як адзінства прававой нормы, праваадносін і правасвядомасці (А.К. Стальгевіч, Я.Ф. Мікаленка).

Сваёй крытыкай адначэння права, дадзенага ў 1938 г., прыхільнікі «шырокага» падыходу парушалі манаполію афіцыйнага праваразумення і палажылі канец маналітнаму адзінству на прававым фронце. Пачаўся павольны працэс руху ад ранейшай аднадумнасці да плюралізму навуковых поглядаў у савецкай юрыспрудэнцыі.

Між тым спробы асудзіць нарматывізм у праве, на наш погляд, не маглі быць паспяховымі, таму што права нязменна нарматыўнае. Любая канцэпцыя, якая ігнаруе гэту акалічнасць, непаўнацэнная. Варта

пагадзіцца з прафесарам А.Б. Венгеравым, што «пры ўсіх гэтых палітычных кан'юктурных выдатках, пры ўсёй гэтай „класавай“ і „прымуовай“ гіпербалізацыі і вульгарызацыі, усё ж лагічна правільным застаецца ў азначэнні права той падыход, які выдзяляе яго нарматыўна-рэгулятыўнае ядро, аб'ектыўную абумоўленасць, узаемасувязь з матэрыяльнымі ўмовамі жыцця грамадства і дазваляе сфармуляваць азначэнне права на гэтай аснове» [1, с. 325].

Неабходна памятаць, што доўгі час тэарэтычныя дыскусіі абыходзілі самае галоўнае – этатысцкую сутнасць праваразумення. Юрыдычная думка круцілася ў прывычным коле ідэй: адны тэарэтыкі не жадалі пакідаць глебу этатысцкага пазітывізму, а другія прапаноўвалі канструкцыі ў духу сацыялагічнага пазітывізму.

Зразумела, што выпрацаванае ў другой палове 30-х гг. азначэнне паняцця права і адпаведнае праваразуменне, стаўшы афіцыйнай і агульнаабавязковай пазіцыяй савецкіх юрыстаў, ігралі вядучую ролю ў правапрымяненні. Калі паводле А.Я. Вышынскага права аб'яўляецца прымуоваым інструментам у руках улады, воляй пануючага класа для дасягнення палітычных, эканамічных, сацыяльных і іншых мэт, то гэта дасягаецца правапрымяненнем.

Нельга забываць і пра тое, што ў правапрымяняльнай дзейнасці важную ролю ігралі пазасудовыя органы («тройкі», «двойкі», асобныя нарады, калегія НКУС), якія з'яўляліся карным прыдаткам да судовай сістэмы, які сумяшчаў адміністрацыйную па сутнасці рэпрэсію з крымінальным судаводствам. Тым не менш асобныя нарады, калегія НКУС, «тройкі» і «двойкі» на месцах прымянялі пакаранні, прадугледжаныя крымінальным кодэксам, але дзейнічалі па ўласнай па сутнасці адміністрацыйнай працэдуры. Таму іх можна назваць квазісудовымі органамі. І хоць фармальна адносна стварэння, кампетэнцыі і форм дзейнасці пазасудовых органаў выдаваліся нарматыўныя акты, яны супярэчылі элементарным асновам права, згодна з якімі кожны чалавек мае права быць выслуханым судом, абараняцца супраць прад'яўленага яму абвінавачання, абскардзіць вынесены прыгавор.

Нават калі згодна пастановаў СНК ССРСР і ЦК УКП(б) ад 17 лістапада 1938 г. «Аб арыштах, пракурорскім наглядаце і вядзенні следства» загадам НКУС ССРСР ад 26 лістапада 1938 г. «двойкі» і «тройкі» пры НКУС былі скасаваны, пазасудовыя функцыі Асобай нарады і калегіі НКУС захоўваліся.

У гісторыі правапрымянення мела месца і такая практыка, калі «пракуроры прадастаўлялі ў распараджэнне НКУС ужо падпісаныя бланкі ордэраў на арышт, у якіх адсутнічалі толькі даныя аб арыштуемым, часам ордэр на арышт падпісваўся заднім чыслом. У шэрагу абласцей назначаліся намеснікі пракурораў для працы ў начную змену, каб неадкладна санкцыяніраваць арышт, які праводзіў НКУС» [7, с. 289].

У гады вайны пазасудовая дзейнасць зноў узмацнілася. 15 лістапада 1941 г. Берыя ўнёс Сталіну наступную прапанову: «Прадаставіць Асобай нарадзе НКУС ССРСР права з удзелам пракурора ССРСР па справах, якія ўзнікаюць у органах НКУС, аб контррэвалюцыйных злачынствах і асабліва небяспечных злачынствах супраць парадку кіравання ...выносіць адпаведныя меры пакарання, у тым ліку расстрэлу. Рашэнне Асобай нарады лічыць канчатковым». Сталін пагадзіўся з гэтай прапановай. Толькі ў 1946 г. пастановай пленума Вярхоўнага суда ССРСР ад 12 ліпеня было ўстаноўлена, што «па агульнаму сэнсу савецкага крымінальнага заканадаўства пакаранне можа быць назначана судом толькі ў выпадку прызнання падсуднага вінаватым ва ўчыненні пэўнага злачынства». Гэта адносілася да ўсіх мер крымінальнага пакарання, у тым ліку ссылкі і высылкі, якія маглі быць «прыменены ў судовым парадку па прыгавору суда толькі ў тым выпадку, калі падсудны прызнаецца тым жа прыгаворам вінаватым ва ўчыненні пэўнага злачынства» [13, с. 74]. Тым не менш пастанова пленума зусім не паўплывала на дзейнасць пазасудовых органаў. Яна адносілася не да іх, а да судаў і пазасудовыя рэпрэсіі працягваліся. Толькі ўказам Прэзідыума Вярхоўнага Савета ССРСР ад 1 верасня 1953 г. Асобая нарада была ліквідавана.

У пасляваенныя гады адмоўна на правапрымяненне ўплывала «ўзросшае значэнне падзаконных актаў – загадаў, дырэктыв, інструкцый, – якія з'яўляліся дапаўненнем да закона, а часта і падмянялі яго ...назіралася практыка скрывання асобных норм крымінальнага права ад грамадскасці шляхам выкарыстання сакрэтных законаў і інструкцый» [15, с. 389]. Асабістае кіраўніцтва Сталіна ў галіне крымінальнага права скарачала магчымасці савецкай юстыцыі. Генеральны пракурор, міністр юстыцыі і старшыня Вярхоўнага суда маглі хадайнічаць аб унясенні змяненняў у раней зацверджаныя дакументы, асабліва гэта тычылася інструкцый (у тым ліку і сакрэтных), якія рэгулявалі пытанні правапрымянення. У пасляваенны перыяд прыкладна дзве трэці загадаў і распараджэнняў Пракуратуры ССРСР, якія рэгулявалі і пытанні правапрымяняльнай дзейнасці, мелі грыф «сакрэтна» [15, с. 403].

Негатыўна на правапрымяненні адбіваліся наданне рэпрэсіўнаму закону зваротнай сілы і аб'ектыўнае прызнанне адказнасці без віны («объективное вменение»). Часта зваротную сілу законам надавалі самі карныя органы, не спасылаючыся ні на якія пастановы [7, с. 159].

Яркім прыкладам аб'ектыўнага прызнання адказнасці службы ўстанаўленне адказнасці членаў сямей ваеннаслужачых – здраднікаў Радзімы, прадугледжанай пастановай ЦВК ССРСР ад 1 чэрвеня 1934 г. Названая пастанова парадзіла шырокую карную практыку ў дачыненні да жонак і дзяцей рэпрэсіраваных здраднікаў Радзімы. Аб'ектыўнае прызнанне адказнасці ажыццяўлялася і па іншых катэгорыях спраў. «Крымінальнае права, – піша прафесар М.С. Грынберг, – рабаўладальніцкага, феадальнага і буржуазнага грамадства такога пакарання не ведала і не ведае. Не зазналі рэпрэсій нават сваякі ўдзельнікаў ліпеньскага (1944 г.) заговору супраць Гітлера. Толькі паводле заканадаўства Цыньскага Кітая (III ст. да н. э.) разам з асуджанымі за дзяржаўную здраду караліся смерцю тры пакаленні яго сваякоў – па бацьку, мацеры і жонцы» [6, с. 34].

У навуковай юрыдычнай літаратуры і ў падручніках таго часу па айчыннай тэорыі дзяржавы і права сцвярджалася: «Права – гэта абавязковыя правілы паводзін, выражаныя ў законах і іншых актах дзяржаўнай улады, выкананне якіх забяспечваецца сілай дзяржаўнага апарату». [1, с. 334]. Зразумела, канцэпцыя выключна прымусовага характару прававых норм не вытрымлівае крытыкі. За ёй стаіць адмаўленне сацыяльнай каштоўнасці права, яго агульнасацыяльнага значэння, разумення і прыняцця прававых прадпісанняў. Гэта гіпербалізацыя аднаго з бакоў права, абумоўленая гістарычнай сітуацыяй, у якой фарміраваліся гэтыя ідэі, палітычнай кан’юнктурай.

Як вядома, рэгулюючае дзеянне права, выражанае ў законе, абумоўлена не толькі прымусовай сілай дзяржавы, але і ўласнай моцай права. «Сіла права – характарыстыка, якая адлюстроўвае сацыяльную вагу, меру здольнасці права адпаведна яго мэтам, прыродзе і прызначэнню вызываць неабходныя сацыяльныя наступствы ў грамадстве. Сіла права не тое самае сіле дзяржавы. Якасць сілы права набывае толькі пры пэўных умовах, калі яно эканамічна і сацыяльна дэтэрмінавана, адпавядае грамадскаму прагрэсу, аб’ектыўным патрэбнасцям, інтарэсам і прыярытэтам людзей» [4, с. 22–23]. Хоць гэта меркаванне аўтарам выказана з антынарматывісцкіх пазіцый, аднак яно напрамую дастасуецца і да права, якое знаходзіць сваё ўвасабленне ў законе.

Такім чынам, ключавая праблема рэалізацыі норм права – адносіны да іх людзей. Тут даследчыкі ўказваюць на магчымыя тры варыянты: грамадзяне адабраюць і падтрымліваюць норму, ахвотна ператвараюць яе ў жыццё; грамадзяне адносяцца да яе аб’якава, яна ігнаруецца; грамадзяне настроены супраць нормы, актыўна ёй супрацьстаяць, а падчас і парушаюць.

Справядлівасць патрабуе адзначыць, што ў перыяд да развянчання сталінізму, калі таталітарны палітыка-прававы рэжым функцыянаваў у найбольш адкрытай насільнай форме, нарматыўныя прававыя акты, як правіла, праводзіліся ў жыццё. Прычын было дзве. Адна ўнутраная, яна заключалася ў веры большасці людзей у сацыялістычную дзяржаву і яе рашэнні; другая знешняя – масавае прымяненне прымусу і насілля. Як толькі ходам гісторыі сталінізм быў выкрыты і адхілены, абедзве прычыны адпалі. І тады пачаўся працяглы працэс разыходжання паміж словам і справай, паміж прававой нормай і ператварэннем яе ў жыццё. Праўда, грамадства даволі доўга не здагадвалася аб гэтым разыходжанні і прабывала ў перекананні: што вырашана, тое і зроблена. Але ўжо ў 60-я гг. з пачаткам сур’ёзных сацыялагічных даследаванняў ісціна была выяўлена. Не магла не навесці на шлях ісціны і тая відавочная акалічнасць, што кожныя пяць-шэсць гадоў прымаліся тое самае рашэнні па адных і тых жа пытаннях, напрыклад аб удасканаленні планавання і эканамічнага стымулявання, удасканаленні гаспадарчага механізму, умацаванні сацыялістычнай дысцыпліны. Да пачатку 80-х гг. невыкананне законаў стала відавочным. Добраахвотна яны не здзяйсняліся, а час масавага прымянення прымусу і насілля прайшоў.

Асаблівасці правапрымянення ў СССР былі звязаны і з праблемай кіруючай ролі КПСС у сацыялістычным грамадстве. «У правядзенні мэт камуністычнага будаўніцтва, – пісаў В.В. Лазараў, – заключаецца партыйнасць правапрымяняльнай дзейнасці. Гэтым абумоўлена ўзрастаючая роля Камуністычнай партыі, у прыватнасці яе кіруючай і кантрольнай функцыі ў дзейнасці правапрымяняльных органаў» [9, с. 153–154]. Пры гэтым асаблівая ўвага акцэнтавалася на тым, што «прымяненне права ў СССР носіць партыйны характар, таму што яно грунтуецца на законе. Заканадаўства выяўляе волю народа, палітыку КПСС, кіруючая роля якой прызнаецца Асноўным законам. Улічваючы гэта, можна гаварыць пра прынцыповае супадзенне абавязкаў правапрымяняльніка, што выцякаюць з закона і партыйнай палітыкі» [9, с. 154].

Нягледзячы на тое, што афіцыйна не прадугледжвалася прызнання «свабоды ад права» выканаўчараспарадчых органаў ці службовых асоб, работнікаў дзяржапарату, у рэальнасці дзяржаўныя органы больш былі звязаны не правам, а палітыкай КПСС. На самай справе «партыйнае права», якое змяшчалася ў Статуце і Праграме КПСС, пераступіла ўнутрыпартыйныя рамкі, пашыралася не толькі на членаў партыі. Парушэнне Статута і Праграмы КПСС цягнула нявыгадныя наступствы. Апошнія тлумачылася тым, што названыя дакументы нібыта выяўлялі волю ўсяго народа, карысталіся аўтарытэтам у працоўных. Нельга не пагадзіцца з У. М. Курыцыным, што «калі па дзяржаўнай лініі пракуроры і былі незалежнымі ад мясцовых улад, то па партыйнай лініі яны цалкам падпарадкоўваліся сваім сапраўдным гаспадарам на месцах – першым сакратарам адпаведных партыйных камітэтаў» [8, с. 118]. У працэсе прымянення права службовыя асобы незалежна ад іх партыйнай прыналежнасці кіраваліся партыйнымі дакументамі не таму, што яны з’яўляліся юрыдычна абавязковымі, а таму, што КПСС была кіруючай у СССР. Можна сцвярджаць, што ў Савецкім Саюзе назіралася «прававое вяршэнства» партыйных дакументаў. Шырокае распаўсюджанне атрымала беспрэцэдэнтная форма рэгулявання – сумесныя акты партыйных і дзяржаўных органаў. Лічыцца, што прыняцце такіх нарматыўных актаў мела на мэце надаць ім двайную падтрымку – з боку дзяржавы і з боку грамадскіх арганізацый. Але ўлічваючы тое, што Камуністычная партыя ў СССР была кіруючай, сумесная праватворчая дзейнасць дзяржаўных і партыйных органаў была неабходна для «надання вагі і аўтарытэту» гэтым нарматыўным прававым актам.

«Палітыка КПСС, – пісала А.А. Лукашова, – якая прымала заведама нерэальныя праграмы, асуджала закон на бяссілле, пазбаўляла яго эфектыўнасці, паколькі ігнараваліся аб’ектыўныя прававыя нормы і ствараліся чыста ідэалагічныя юрыдычныя канструкцыі, пазбаўленыя рэальнага сэнсу» [17, с. 106].

Такое становішча стала магчымым у тым ліку і дзякуючы адобранаму нарадай у 1938 г. праваразуменню, з дапамогай якога лягчэй і зручней за ўсё можна была выдаць за права загадныя партыйна-палітычныя і

ідэалагічныя ўстаноўкі, нормы і правілы камуністычнай дыктатуры, якая пад шылдай адміністрацыйна-каманднай сістэмы дажыла да пачатку 90-х гг.

Такім чынам, у пачатку 30-х гг. этатысцкае праваразуме атрымала афіцыйную падтрымку ў СССР. Націск зверху на юрыдычную навуку ўзрастаў, яна павінна была падвесці тэарэтычны падмурак пад сталінскі рэжым палітычнага насілля, які к гэтаму часу ўсталяваўся ў краіне. Менавіта ў разглядаемы перыяд А.Я. Вышинскі са сваімі памагатымі зацвердзіў дагматычную тэорыю права, прыстасаваную да патрэбнасцей адміністрацыйна-каманднага кіраўніцтва краінай. Новая «філасофія права» зводзіла ўсё прававое да прадпісанняў і загадаў зверху, бачыла ў праве перш за ўсё інструмент устанавлення палітычнай сілы дзяржаўнага апарату, сродак дзяржаўнага прымусу.

З лібералізацыяй грамадскага жыцця звязаны імкненні пахіснуць панаванне праваразуме, якое зводзіла права да сукупнасці ўстаноўленых дзяржавай норм. Але ж спробы некаторых даследчыкаў асудзіць нарматыўнізм у праве не маглі быць паспяховымі, таму што права, як бы мы яго ні разглядалі, заўсёды нарматыўнае.

Характарыстыка права пры савецкім палітыка-прававым рэжыме не можа быць зведзена да характарыстыкі толькі тэкстаў нарматыўных прававых актаў, яна павінна ўлічваць і рэальную практыку іх прымянення. Гісторыя наглядна сведчыць аб тым, што органы правапрымянення груба парушалі не толькі агульнапрызнаныя ў свеце асноватворныя інстытуты і прынцыпы права, перш за ўсё крымінальнага, але і асабістае заканадаўства, выданае ў гады савецкай улады.

1. Венгеров, А.Б. Теория государства и права : учеб. для юрид. вузов / А.Б. Венгеров. 3-е изд. М., 1999.
2. Вышинский, А.Я. Вопросы теории государства и права / А.Я. Вышинский. М., 1949.
3. Вышинский, А.Я. Основные задачи науки советского социалистического права / А.Я. Вышинский // Основные задачи советского социалистического права. Материалы первого совещания научных работников права, 16–19 июня 1938 г. М., 1938.
4. Гойман, В.И. Действие права (методологический анализ) : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / В.И. Гойман. М., 1992.
5. Гойхбарг, А.Г. Несколько замечаний о праве / А.Г. Гойхбарг // Совет. право. 1924. № 1.
6. Гринберг, М.С. Пределы принуждения (уголовно-правовой аспект) / М.С. Гринберг // Государство и право. 1994. № 4.
7. Кудрявцев, В.Н. Политическая юстиция в СССР. / В.Н. Кудрявцев, А. Трусов. М., 2000.
8. Курицын, В.М. История государства и права России. 1929–1940 / В.М. Курицын. М., 1998.
9. Лазарев, В.В. Применение советского права / В.В. Лазарев. Казань, 1972.
10. Нерсесянц, В.С. Философия права : учеб. для вузов / В.С. Нерсесянц. М., 2001.
11. Пашуканис, Е.Б. Несколько замечаний о праве / Е.Б. Пашуканис // Совет. право. 1924. № 1.
12. Рейснер, М.А. Право. Наше право. Чужое право. Общее право / М.А. Рейснер. Л., 1925.
13. Сборник действующих постановлений Пленума Верховного Суда СССР. 1924–1951. М., 1952.
14. Собрание узаконений РСФСР. 1919. № 66. Ст. 590.
15. Соломон, П. Советская юстиция при Сталине : пер. с англ. / П. Соломон. М., 1998.
16. Стучка, П.И. Постановка нашей работы : (Проект тезисов платформы) / П.И. Стучка // Совет. государство и революция права. 1930. № 11–12.
17. Теория государства и права / под ред. Г.Н. Манова. М., 1996.
18. Тилле, А. Право абсурда. Социалистическое феодальное право / А. Тилле. М., 1992.
19. Энциклопедия государства и права. М., 1925–1926. Т. 2.

Дата поступления в редакцию: 06.02.13

A.F. Vishnevsky, doctor of historical sciences, professor of law, professor of the chair of the theory and the history of state and law of the Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Belarus

OFFICIAL OF LAW AND ITS IMPACT ON LAW ENFORCEMENT IN THE USSR

Keywords: of law, law enforcement, the Soviet state and the right of the theoretical debate about the law, a special meeting of the NKVD, the politico-legal regime.

The role of the conference concerning the science of the Soviet state and the law held by the Institute of law of the Academy of Sciences of the USSR on July, 16–19th, 1938, in the history of the research of the official understanding of law is analyzed. The influence of the developed definition of the concept of law and corresponded understanding of law concerning the law enforcement activity in the USSR is shown.

УДК 347.51

А.В. Войтюль, ад'юнкт заочной формы обучения научно-педагогического факультета Академии МВД Республики Беларусь, преподаватель кафедры гражданского и трудового права Академии МВД Республики Беларусь

О СПЕЦИАЛЬНЫХ ПРАВИЛАХ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЗА НАРУШЕНИЕ ОБЯЗАТЕЛЬСТВ ПО АВТОМОБИЛЬНОЙ ПЕРЕВОЗКЕ ГРУЗА

Ключевые слова: автомобильный транспорт, договор перевозки груза, перевозчик, обязательство, гражданско-правовая ответственность.